

مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران
 حوزه علمیه ریحانه النبی (صلی الله علیه وآله وسلم)
 شهرستان شادگان

عنوان مقاله
 نقش شیعه در پیدایش و گسترش علوم اسلامی

محقق :

نوال مقدم

استاد راهنما :

معصومه عبادی

زمستان 1396

چکیده: ائمه (عليهم السلام) به عنوان پیشگامان حرکت اسلامی به دلیل درك عمیق و دقیق ازارکان فرهنگ اسلامی و با تفسیر صحیح انها، علاوه بر تقویت پایه های فرهنگ اسلامی، آن را از تحریف و انحراف مصونداشته و با تعلیم علوم نزد خود و تربیت شاگردان ممتاز در علوم وفنون زمان برغنای آن افزودند. در ادامه مسیر بیرون ایشان نیز براین امر اهتمام گماشته و در راه بسط و ترویج معارف اسلامی نقش به سزایی ایفا نمودند. وجود بی شمار شیعه به عنوان شاگردان و رهپویان مکتب اهل بیت (عليهم السلام) در علوم مختلف نشانگر سهم برجسته و قابل توجه مکتب تشیع و بسط علوم ومعارف اسلامی است.

کلید واژه : تمدن ، علوم ، اسلام ، کتاب ، اثر، شاگرد ، استاد .

مقدمه :

از علوم اسلامی می توان تعاریف متعدد و متفاوتی داشت .
 علومی که موضوع و مسائل آن اصول یا فروع اسلام است ، یا
 مسائلی که (یعنی قرآن و سنت) اصول و فروع اسلام به آنها
 استناد و اثبات می شود . مانند علم قرائن ، علم تفسیر،
 علم حدیث ، علم کلام نقلی و ...

پس با توجه به مطالب ذکر شده دانستن و شناختن اصول دین
 اسلام بر همه مسلمانان واجب عینی است و شناختن قرآن و
 سنت هم واجب است ، زیرا بدون شناخت آنها شناخت اصول و
 فروع آن میسر نیست . و این بدان معناست که همواره باید
 اشخاصی در جامعه مجهز به این علوم یا در حال گسترش و
 رشد آن باشند و لذا دانشمندان و علمایی از صدر اسلام تا
 کنون به تحصیل این علوم پرداخته اند و علومی در حوزه
 های مختلف دین را با آثار فراوان ارائه کرده اند.

مقصود از علوم اسلامی :

لازم است به عنوان مقدمه در « علوم اسلامی » اندکی بحث کنیم تا تعریف روشنی از آن بدست آریم .

علوم اسلامی را که اکنون موضوع بحث است چند گونه می توان تعریف کرد که بنا به هر تعریف ، موضوع آن فرق می کند .

1 علومى که موضوع و مسائل آن علوم اصول یا فروع اسلام است و یا چیزهایی است که اصول و فروع اسلام به استناد آنها ثبت می شود . یعنی قرآن ، سنت ، علم قرائت ، علم تفسیر ، علم حدیث ، علم کلام نقلی ، علم فقه ، علم اخلاق نقلی و ...

2 علوم مذکور در فوق به علاوه علومى که مقدمه آن علوم است ، علوم مقدمی مانند : ادبیات عرب از صرف و نحو ، معانی و بیان و بدیع و غیره و مانند کلام عقلی ، و حکمت الهی و منطق و اصول فقه و رجال و درایه .

3 علومى که به نحوی جزء واجبات اسلامی است . یعنی علومى که تحصیل آن علوم و لو به نحو واجب کفایی بر مسلمین واجب است و مشمول حدیث نبوی معروف می گردد : « طلب العلم فریضه علی کل مسلم » یعنی « دانش طلبی

بر هر مسلمانی واجب است ¹ « . می دانیم علمی که موضوع و مسائل آنها اصول و یا فروع اسلامی است و یا چیزهایی است که به استناد آنها از اصول و فروع اثبات می شود ، واجب است تحصیل و تحقیق شود ، زیرا دانستن و شناختن اصول دین اسلام برای هر مسلمانی واجب عینی است و شناختن اصول دین اسلام برای هر مسلمانی واجب عینی است و شناختن فروع آن واجب کفایی است .

شناختن قرآن و سنت هم واجب کفایی است ، زیرا بدون شناخت قرآن و سنت شناخت اصول و فروع اسلام غیر میسر است . و همچنین علمی که مقدمه تحصیل و تحقیق این علوم است نیز از باب مقدمه واجب ، واجب است ، یعنی در حوزه اسلام لازم است ، لا اقل به قدر کفایت ، همواره افرادی مجهز به این علوم وجود داشته باشند . بلکه لازم است همواره افرادی وجود داشته باشند که دایره تحقیقات خود را در علوم متن و علو مقدسی توسعه دهند و بر این دانش ها بیافزایند . علمای اسلامی در همه این چهارده قرن همواره کوشش کرده اند که دامنه علوم فوق را توسعه دهند و در این موفقیت های شایانی بدست آورده اند .

اکنون می گوئیم که علوم « فریضه » که بر مسلمانان تحصیل و تحقیق در آنها واجب است منحصر به علوم فوق نیست ، بلکه هر علمی که بر آوردن نیازهای لازم جامعه اسلامی موقوف به دانستن آن علم و تخصص و اجتهاد در آن علم باشد بر مسلمین آن علم از باب اصطلاح « مقدمه تهیوئی » واجب و لازم است .

توضیح اینکه اسلام دینی جامع و همه جانبه است ، دینی است که تنها به یک سلسله پندها و اندرزهای اخلاقی و

¹ - الکافی ، محمد یعقوب کلینی ، جلد اول ، ص 30 .

شخصی اکتفا نکرده است ، دینی است که جامعه ساز ، آنچه را که یک جامعه بدان نیازمند است ، اسلام آن را به عنوان یک واجب کفایی فرض کرده است . مانند علم پزشکی .

4 علوم که در حوزه های فرهنگی اسلامی رشد و نما یافته است اعم از آنکه از نظر اسلام آن علوم واجب و لازم بوده ، و یا نه و اعم از آنکه آن علوم از نظر اسلام ممنوع بوده است یا نه ، ولی به هر حال در جامعه اسلامی در میان مسلمانان راه خود را طی کرده است مانند : نجوم احکامی (نه نجوم ریاضی) و بعضی علوم دیگر.

اکنون تعاریف مختلفی از علوم اسلامی به دست داریم و معلوم شد که این کلمه در معانی مختلف استعمال می شود ، که بعضی از آن معانی از بعضی دیگر وسیعتر و یا محدودتر است ، باید بگوییم که مقصود از علوم اسلامی ، علمی است که به نوعی از نظر اسلام « فریضه » محسوب می شود و در فرهنگ و تمدن اسلامی سابقه طولانی دارد و مسلمانان آن علوم را از آن جهت که به رفع یک نیاز کمک می کرده و وسیله انجام یک فریضه بوده محترم و مقدس می شمردند².

نقش اهل بیت در گسترش علوم و فنون اسلامی :

تاریخ اسلام که با دعوت پیامبر آغاز شد ؛ نقطه آغازین تکوین فرهنگ اسلامی است .

پیامبر گرامی اسلام برای جایگزینی فرهنگ جدید اسلامی به جای فرهنگ عرب جاهلی با مشکلات زیادی رو به رو بود ، از

طرفی بروز مشکلات داخلی نیز بگذاشت تا پایه های این فرهنگ - آن چنان که شایسته بود - به صورت فراگیر مستحکم شده و به سرزمین های دیگر منتقل گردد. اما به لحاظ کمال دین و فرهنگ نویسی که به جامعه انسانی عرضه می کرد ، این دین توانست در طول زمان به نیازهای جوامع بشری پاسخ دهد و منبعی جامع برای احتیاجات مادی و معنوی آنان باشد .

با تشکیل حکومت اسلامی در مدینه نخستین گام در مدنیت اسلامی نیز برداشته شد و با گسترش اسلام در طی فتوحات اسلامی در سده های بعد ، مرز این فرهنگ و تمدن ، مرزهای حجاز را نیز در نوردید³.

از آنجا که ادامه رسالت پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) ، ولایت و امامت مطرح شد تا خط سیر سرچشمه های این فرهنگ و تمدن ، در جامعه اسلامی و دیگر جوامع بشری یابد ؛

ائمه اهل بیت (علیهم السلام) به عنوان پیشگامان حرکت اسلامی و داعیه داران فرهنگ اصیل دینی به دلیل درک عمیق و دقیق از ارکان فرهنگ اسلامی و با تفسیر صحیح آنها ، علاوه بر تقویت پایه های فرهنگ اسلامی و داعیه داران فرهنگ اسلامی ، آن را از تحریف و انحراف مصون داشته و با تعلیم علوم نزد خود و تربیت شاگردانی ممتاز در علوم و فنون زمان ، بر غنای آن افزودند . در رأس این حرکت امامان معصوم (علیهم السلام) ، امام امیرالمؤمنین (علیه السلام) ، قرار داشت ، ش خصیتی که نه تنها در طول حیات خویش بلکه در بخش این نهضت عظیم فرهنگ ساز بودند ، که این نقش را در زمان صادقین (علیهم السلام) و امام رضا (علیه السلام) برجسته تر از دوران دیگر ائمه می بینیم . در ادامه مسیر نیز پیروان ایشان بر این اهمام گماشته و

در راه بسط و تر ویج فرهنگ و معارف اسلامی نقش به سزایی ایفا نمودند که در ادامه تلاش ها و مجاهدت های ائمه اهل بیت (علیهم السلام) بوده است. وجود بی شمار علمای شیعه - به عنوان شاگردان و رهپویان مکتب اهل بیت (علیهم السلام) - در علوم مختلف، نشانگر سهم برجسته و قابل توجه مکتب تشیع در پیدایش و بسط علوم و معارف اسلامی است.⁴

تاریخچه پیدایش علوم اسلامی

اسلام گذشته از انقلاب و نجومی که در زندگی اقوام مختلف پدید آورد و به کلی آن را دگرگون ساخت به فاصله دو قرن دانشمندان اسلامی با لیاقت و پشت کار مخصوص خود توانستند، علوم و فنونی را تأسیس کنند و تحقیق و بررسی میراث دیگران پرداخته و آن را به زبان خود نقل کردند و به مرحله کمال برسانند، و از این راه موجی از تمدن در سراسر جهان به وجود آوردند.

علوم و فنونی که اصالت اسلامی دارد یا نه آنها توسط دانشمندان، تکمیل و تشریح شده، بالغ بر چهار صد رشته است.

لازم به تذکر است که مبداء این تحول و انقلاب علمی بزرگ، قرآن مجید، کتاب آسمانی مسلمانان بود که موجب بیداری سایر ملل روی زمین گردد و بالاخص در قرون وسطی طی جنگ های سلیبی به صورت کشفیات و اختراعات و صنایع شگفت آور کنونی در آمد قرآن در حاشیه خود یعنی اصلاح افکار و روحیات جوامع بشری، و توجه آنها به مبداء و معاد و اندیشه این تحرک سریع و انقلاب عظیم علمی و فنی را نیز در پیروان خود پدید آورد. زنده ای که در دست داریم،

اسلام را پایه گذار تمدن جهان بدانیم ، سخنی به موقع گفته ایم .

جرجی زیدان نویسنده مع روف و دانشمند بزرگ مسیحی عرب در کتاب ذی قیمت خود به نام « آداب اللغة العربیه » زیر عنوان قرآن کریم می نویسد : « علوم و ادبیات آن چنان که در عبارت علوم دینی لغت ، تاریخ ، ادبیات ، شعر و غیره بود ، غالباً از قرآن کریم برای خدمت به این کتاب پدید آمد . هیچ علمی به طور مستقیم از تأثیر قرآن خالی نماند .

جرجی زیدان تحت عنوان « علمی که از قرآن سرچشمه گرفته یا برای آموختن خدمت به قرآن پدید آمده است » . می نویسد : وقتی عربها در صدر اسلام از جزیره خود بیرون آمدند . و در جهان پراکنده شدند ، غیر از قرآن کریم که آن را می خواندند و از دستوراتش پند می گرفتند ، و طبق آن عمل می کردند چیزی در دست نداشتند ، مردم جهان از مشاهده اسلوب قرآن دچار اعجاب گشتند و از بلاغت آن به وحشت افتادند .

مسلمانان نیز به تلاوت و فهمیدن احکام قرآن اهتمام ورزیدند ، زیرا قرآن قانون دین و دنیا و سبب تحکیم کشور و حکومت آنها بود و قرآن نخستین کتابی است که شروع به خواندن و حفظ آن کردند .

جرجی زیدان آنگاه به تفصیل علوم یاد شده اسلامی را از قرآن گرفته شده یا در پرتو قرآن به وجود آمده است ، شرح می دهد ، این علوم بدین قرار است :

علم قرائت :

در اینجا جرجی زی دان مشروحی نمودند که خلاصه اش این است : « برای قرائت قرآن مجید و طرز خواندن صحیح آن ،

دانشمندانی پیدا شدند که با دقت و موشکافی تمام چگونگی قرائت قرآن ، « قرائت » پیدا شد . سپس با گذشت زمان هفت علم از آن منشعب گردید . سپس می گوید :

علم نحو :

نخستین چیزی که مسلمانان در ضبط قرائت ها به آن نیازمند شدند ، « علم نحو » بود (این علم که منشاء سایر علوم اسلامی است ، توسط امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) فتح و وضع گردید) بعد از فتوحات اسلامی و انتشار اسلام در نقاط غیر عربی بعضی از تازه مسلمان ها در قرائت دچار اشتباهاتی شدند که خود موجب برانگیخته شدن دانشمندان اسلامی برای تشریح در وضع علم و نحو و ضبط قواعد آن شد ، در صورتی که یونانیها قرنها بعد از تأسیس دولت خود قادر به تکمیل دستور زبان خود گشتند و رومی ها شش قرن بعد از استقرار دولتشان توانستند به زبان و دستور زبان لغت لاتینی را وضع کنند .

علوم ادبی :

آنچه از علوم ادبی و علوم متعلق بالفاظ از علم ادب منشعب می شود زاید بر بیست علم است : مانند : علاوه بر نحو : صرف ، اشتقاق ، معانی ، بیان ، بدیع ، عروض و غیره که با سرعت برای خدمت به قرآن کریم به وجود آمد .

علم حدیث :

مسلمانان در تفسیر قرآن کریم نیازمند به حدیث بودند زیرا هر وقت معنی آیه ای برای ایشان مشکل می نمود ، و در تفسیر آن ، یا حکمی از احکام آن اختلاف نظر داشتند . پیغمبر و خاندان پیغمبر برای توضیح آن کمک می

گرفتند . وقتی محاسبه پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) بعد از فتوحات اسلامی در دنیا متفرق شدند و احادیث نیز ، پراکنده گشت ، گروهی از دانشمندان خوش قریحه ، اشتغال به جمع آوری و تدوین آن ورزیدند و با گذشت زمان علوم متعلق به حدیث مانند : شرح حدیث ، سندحدیث ، تأویل حدیث ، رموز حدیث ، لغات مشکل حدیث ، سرگذشت راویان و رجال حدیث ، سند حدیث پدید آمد . و هر یک از این علوم نیز تألیفات و بحث ها و دانشمندانی مخصوص به خود دارد⁵ .

آثار دانشمندان و علمای شیعه در گسترش علوم اسلامی

در مذهب شیعه امامیه عالمان دینی در حوزه های مختلفی پرورش یافته و خدماتی ارزنده برای دین اسلام انجام داده اند ، یکی از حوزه های دینی حوزه کلام و مسائل اعتقادی است که عالمان شیعه برای دفاع از کیان اعتقادی و اثبات مسائل آن زحماتی را متحمل شده و آثار با ارزش علمی کلامی را بر جای گذاشته اند . در قرن اول هجری که عصر ائمه بوده ، شاگردان و یاران آنان ، متکفل ترویج عقاید حق بوده اند که از بعضی آنان آثاری به صورت علمی مدون به یادگار مانده و بسیاری دیگر در قالب احادیث و روایات اهل بیت (علیهم السلام) از طریق آنان به ما رسیده است . هشام بن حکم ، مفضل بن عمر از اصحاب امام باقر (علیه السلام) شخصیت های بارزی در علم و عقاید کلام می باشند و توحید مفضل کتابی است که مفضل بن عمر به یادگار مانده است .

قرن چهارم و پنجم هجری که قریب به زمان ائمه (علیهم السلام) است . قرن ظهور متکلمین بزرگ شیعه ، و پایه گذاران مکتب کلامی شیعه است . در این قرن عالمانی هم چون ابن بابویه معروف به شیخ صدوق ، شیخ مفید ، ابن جنید ،

⁵ - علی ،دودانی ،مقاله تاثیر قرآن مجید در پیدایش علوم و فنون .

نوبختی ها ، کلینی ، سیدرضی ، سید مرتضی ، شیخ طوسی ظهور کرده اند و نقش مهمی را در تبیین مسائل کلامی اهل بیت (علیهم السلام) و تحکیم ریشه های اعتقادی شیعه داشته اند و به برخی از آثار آنان اشاره می کنیم :

شیخ صدوق (381-306 هـ)

شیخ صدوق محمد بن علی از علمای بزرگ امامی است ، که از میان آثار سیصدگانه او که به جا مانده است می توان به « التوحید » که در مورد توحید الهی و صفات و افعال باری تعالی نگاشته شده است ، اشاره کرد . این کتاب با تحقیق سید هاشم حسینی تهرانی ، در سال 1387 هـ . ق توسط جامعه مدرسین قم به چاپ رسیده است ، اثر دیگر کلامی و کادر اعتقارات فی دین الاسلامیه است . که در زمینه عقاید شیعه به بحث پرداخته است . شیخ صدوق برای جمع آوری حدیث در راستای حفظ آثار اهل بیت : به شهرهای ری ، بغداد ، نیشابور ، مرو رود ، سمرقند ، فرغانه ، بلخ ، ایلاق و ... مسافرت کرد و در این شهرها از اساتید مشایخ علم و دانش ، بهره های علمی فراوانی برد و احادیثی را که در نزد حدیث دانایان موثق بود ، جمع آوری نمود شیخ صدوق پاس دار اسلام و مکتب تشیع بود ، او هنگامی که در خراسان احساس کرد مردم نسبت به امر غیبت امام معصوم (علیه السلام) دچار سردرگمی هستند و از راه حق منحرف شده اند ، در صدد برآمد آنها را راهنمایی کند و در این راه تلاش ها و کوشش های فراوانی کرد . او در این رابطه حضرت مهدی (علیه السلام) را در خواب دید و حضرت به او دستور داد کتابی پیرامون غیبت امام معصوم (علیه السلام) تألیف کند . به همین جهت کتاب « اکمال الدین و تمام النعمه » را در موضوع غیبت رشته تحریر در آورد . او همچنین به منظور نشر و گسترش اعتقادات شیعی و حفظ جامعه اسلامی از

شبهات منحرفان ، کتابهایی در این زمینه نوشت که به عنوان نمونه می توان به دو کتاب « توحید » و « اعتقادات » اشاره کرد .

مرجعیت فتوا : شیخ صدوق علاوه بر اینکه استاد حدیث و فقه بود مرجعیت فتوا نیز داشت و از شهرهای مختلف و حوزه های علمی ، سوال هایی در زمینه های فقه ، اعتقادات و ... از وی می شده و او به آنها جواب می داد شاهد این مطلب کتاب هایی است که مرحوم صدوق در پاسخ سؤالاتی که از وی شده ، نوشته است از قبیل :

الف- جوابات المسائل الواردة علیه من « الواسط »

ب - جوابات الواردة علیه من قزوین

ج - جوابات مسائل ورده من مصر و ...

2 - شیخ مفید (413-336 ق)

شیخ مفید محمد بن نعمان معروف به ابن معلم ، از محققین بزرگ امامی است . تالیفات وی در کلام اصول فقه فراوان است ، او در عکبری در ده فرسخی بغداد متولد شده و در بغداد در گذشت و در آنجا به خاک سپرده شد ، از وی حدود 200 اثر باقی است که در زمینه اعتقادی می توان به « اوائل الامقالات » ، « الاعتقادات » و « تصحیح اعتقادات امامیه » اشاره کرد . که هر کدام از آثار و تالیفات ایشان دارای ویژگی های خاصی است که برخی از آنها عبارتند از :

الف - دفاع از مکتب اهل بیت (علیه السلام)

ب - توجه به نیازهای زمان : با توجه به ارتباطی که با عالمان مذاهب دی گر و همچنین مردمان و شیعیان نقاط دور

دست عراق و ایران داشت به برخی از نیازهای زمان آگاه می شد و بر همان اساس به تألیف و تدوین آثار اقدام می کرد .

ج - تأثیر گذاری دانشمندان به غنای و استواری اندیشه های ایشان

د - جامعیت

ه - تمرکز در مباحث فکری کلامی

اما نقش کلیدی شیخ مفید در تفکر کلامی مکتب امامیه که باعث تثبیت و تقویت آن شد در دو محور بود :

الف - تثبیت هویت مستقل مکتب اهل بیت : این به خاطر آن بود که پس از آغاز دور غیبت کبری و انقطاع کامل شیعیان از امام غایب ، کلیت مکتب را به خاطر وجود برخی انحرافات عمدی و غیر عمدی دچار مشکل کرده بود .

ب - ایجاد شیوه منطقی میان عقل و نقل : این روش راه کاری بود برای جمع میان عقل گرایی معتزله و پیروان آنان از شیعه (مانند بنی نوبخت) و نص گرایی شیخ صدوق .

شیخ مفید دانشمند ذولفنون و بلند آوازه در میان علمای بزرگ اهل سنت نیز از مقام علمی والایی برخوردار بوده به طوری که ابن ندیم از علمای بزرگ اهل سنت و معاصر و شیخ مفید در فهرست خود می نویسد : « ابن المعلم - ابو عبدالله » ریاست متکلمین شیعه در عصر ما به وی رسیده است . او در علم کلام (عقاید و مذاهب) به روش مذهب شیعه بر همه کس پیش دارد . دانشمندی با هوش و با فراست است . از کتاب های او دریافتم که او دانشمندی عالی قدر است⁶ .

3. سید مرتضی (436 - 355 ق)

سید مرتضی از نوادگان حضرت علی بن ابی طالب (علیه السلام) ، تولد و وفات او هر دو در بغداد بوده است . او به فنون مختلف و علوم گوناگون عصر خویش آراسته و در تمامی آنها به قدرتی وافر دست یافته بود ، او پس از تدریس اصول و استخراج حقایق و حل مشکلات علمی و رسیدن به مرتبه ای والا در فقاہت و فتوا عہده دار ریاست طائفہ شیعیان امامی پس از شیخ مفید گشت . طالبان علم و جویندگان حقایق از اطراف و اکناف دنیای اسلام به سویش روی آوردند او در راستای فرو نشانیدن عطش آنان و رفع مشکلات عقیدتی و کلامی آنان کتابها نوشت . « مسائل دیلمیہ » ، « مسائل طوسیہ » « مسائل مصریہ » « مسائل موصلیہ » و غیر آن هر کدام نام کتاب یا رساله ای مستقر است که توسط او در همین زمینه نگاشته شده است .

او در علم کلام و احتجاج با مخالفین قدرت چشم گیر داشت . کتاب های « شافی » ، « الانقصار فی الفقه » « انقاذ البشر » ، « تقریب الاصول » ، « تکملت الغرر و الدرر » « تنزیہ الانبیاء » « الحدود و الحقایق » ، « الخلاف فی اصول الفقه » ، « دیوان شعر » و ده ها کتاب دیگر در تفسیر آیات و حقایق وحی و مسائل مختلف عقیدتی و فقهی تنها بخشی از فیوضات آن وجود گرامی است که تنها معدودی از آنها به دست ما رسیده است . عدد کتاب ها و رسائل سید مرتضی که ذکری از آنها در کتب مختلف است بیش از هفتاد مجلد است .

او علاوه بر تألیف کتب ، همت بسیاری بر تربیت و تعلیم شاگردان زنده داشته و در طول عمر سراسر تلاش و خدمت خود هزاران نفر از جویندگان علوم الهی و معارف اهل بیت را سرچشمه زلال و پر فیض حکمت و دانش خویش سیراب ساخت . در

عظمت او کافی است که بزرگانی چون « شیخ طوسی » و « سالار دیلمی » و « ابو صلاح حلبی » « کرجکی » و ... به دست توانای او و با کمک های علمی و تربیتی او ، به اوج قله های دانش و فرهنگ شیعی دست یافتند . آن بزرگوار در ربیع الاول سال 436 هجری قمری در بغداد به دیدار الهی شتافت و فرزندش بر جنازه اش نماز گذارد و در خانه اش مدفون گشت . بعد ها جسد مطهرش را به آستان مقدس امام حسین در کربلا انتقال دادند⁷ .

4. شیخ طوسی (385-460 ق)

محمد بن حسن ملقب به شیخ طوسی مفسر و کلامی بزرگ امامی است ، وی در خراسان به بغداد رفته و چهل سال در آنها اقامت گزید سپس به سمت نجف اشرف رهسپار شد و تا پایان عمر پر بارش در آنجا بود . چندین بار کتب سوزانده شد ولی با این حال آثار زیادی از وی باقی مانده است که می توان در زمینه کلام به « الاقتصاد الهادی الی طریق الارشاد » اشاره کرد . وی از شاگردان شیخ مفید - رحمه الله علیه - و سید مرتضی (رحمه الله علیه) بوده است .

شیخ طوسی از اندیشمندان بزرگ جهان تشیع به شمار می رود که در نزد دانشمندان و علمای شیعه و سنی ، تدوین کننده اساس نامه مکتب پویا و پر افتخار تشیع در فرهنگ و تمدن اسلامی به شمار می رود . علامه حلی در این زمینه چنین می گوید : زعیم شیعه جعفری فقیهی عالی قدر و بلند مرتبه و عالمی موثق و راستین به شمار می رفت و از علم اخبار ، رجال ، فقه ، اصول ، کلام و ادب آگاهی کامل داشت و جامع جمیع فضایل بود و در مقام فنون اسلامی تالیفاتی از خود بر جای نهاد وی اصول و فروع و عقاید را اصلاح کرد و خود نیز در علم و عمل جامع کلمات نفسانی بود .

⁷ - مرتضی علم الهدی، امامت و غیبت از دیدگاه علم کلام (المقنع فی الغیبه)، قم، مسجد مقدس جمکران، 1375، صص 4-6.

همچنین علامه سید مهدی بحر العلوم که خود از پیشوایان مکتب جعفری و از با تقواترین علمای جهان اسلام است در مورد وی می گوید : محمد بن حسن طوسی ، سرآمد طائفه امامیه و پرچمدار شریعت اسلام و پیشوای مذهب شیعه بعد از ائمه معصومین است . او در آنچه متعلق به دین و مذهب است ، مورد اعتماد ماست . او محقق اصول و فروع و تهذیب کننده منقول و معقول است . شیخ الطائف ما و رئیس شیعه علی الاطلاق است .

یکی از خصوصیات شیخ طوسی این است که تا مدت طولانی فقهای شیعه را به خاطر اتقان علمی که داشت، تحت تاثیر آراء خود قرار داده بود ، به طوری که هیچ یک از فقها و متکلمین و مفسرین در برابر آراء فقهی شیخ ، نظریات خود را ابراز نمی کردند ؛ ولی بعدها با درخشش برخی از فقها از نسل آن فقیه بزرگ ، این سد شکسته گردید و آراء و نظریات فقهی و کلامی و تفسیری جدید طلوع و تجلی نمود . پس از درگذشت سید مرتضی علم الهدی به سال 436 و شروع مرجعیت شیخ طوسی ، سلاجقه در سال 447 با استفاده از ضعف آل بویه بغداد حمله کردند و با اشغال آن حکومت آل بویه را برانداختند . و شیخ طوسی که تا این سال در بغداد بود و مجلس درس خود را در همان شهر تشکیل می داد ، به نجف رفت و حوزه علمیه نجف را تاسیس کرد و دوازده سال آخر عمر خویش را در نجف در جهت رونق حوزه نجف صرف کرد که با تدریس و تحقیق در علوم اسلامی و جذب دانشمندان از نقاط مختلف ، حوزه علمی جدیدی را در آنجا به وجود آورد و آیه های استوار این مرکز بزرگ را بنا گذاشت ، به گونه ای که پس از گذشت هزار سال از آن تاریخ ، هنوز اصالت علمی خود را حفظ کرده است و در تارک تاریخ می درخشد . از این روی شیخ را باید موسس اولین دانشگاه تشیع دانست و با افتخار تمام از فداکاری ها و تلاش این فرزانه روزگار یاد کرد.

شیخ طوسی با تالیف کتاب ارزشمند مبسوط در « فقه تفریعی » و نیز با تالیف کتاب مسائل الخلاف در فقه تطبیقی و مقارن برتری فقه شیعه را بر فقه مذاهب اهل سنت به اثبات رساند فقه شیعه پس از شیخ طوسی توانست در برابر فقه اهل سنت ظهور کند و تفوق و برتری خود را نشان دهد . گستره خدمات شیخ به تالیف کتاب های فقهی محدود نمی شود . دو کتب از کتب اربعه حدیثی شیعه یعنی تهذیب « الاحکام و استبصار » از کتاب های الرجال و الفهرست در دانش الرجال و کتاب عده الاصول در علم اصول فقه محصول تلاش های علمی این دانشمند بلند آوازه شیعی است ، تفسیر تبیان اثری بسیار ارزشمند دیگری از این دانشمند شیعی است گذشته از آثار گرانبها و ارزشمند علمی که از شیخ طوسی به یادگار مانده است . دانشمندان چیره دستی در حوزه درسی وی پرورش یافته اند . براساس نوشته گروهی از اندیشمندان شیعه ، شاگردان شیخ بیش از سیصد دانشمند مجتهد بوده اند⁸ .

به همین خاطر القابی همچون « شیخ الطائفه » « شیخ الامامیه » و « و اما الفرقه بعد الائمة المعصومین » را به وی نسبت دادند .

5. ابن شهر آشوب مازندرانی (588 - 488 ق)

محمد ابن شهر آشوب السروی المازندرانی در مازندران متولد و جهت تحصیل وی سوی بغداد عزیمت و سپس به موصل و پس از آن به حلب رفت و در آنجا به دیار باقی شتافت ، مهمترین اثر گرانبهای او که همواره مورد استفاده علما است . کتاب « مناقب آل ابی طالب علیه السلام » است که در سه مجلد به چاپ رسیده است ، وی از محضر بزرگانی چون شیخ طبرسی صاحب کتاب « الاحتجاج » کسب فیض نموده است .

⁸ - حسن طارمی راد ، تاریخ فقه و فقها ، چاپ دوم ، تهران ، دانشگاه پیام نور ، 1377 ، ص 215 .

6 - ابومنصور طبرسی

از سال وفات او اطلاع دقیقی در دست نیست ، جز اینکه او را متوفی حدود 640 ق ذکر کرده اند ، از وی کتاب « الاحتجاج » به جای مانده است ، او از اهالی طبرستان ایران و هم عصر خواجه نصیر الدین طوسی بوده است . و کتاب وی مشتمل بر احتجاجات نبی اکرم (صلی الله علیه و اله و سلم) و ائمه علیهم السلام و اصحاب و یاران آنان است .

7 - سید ابن طاووس حسینی (664 - 589 ق)

نسب وی حسنی است و اصالتاً مدنی و محل تولد و نشو و نمایش حله و جایگاه علمی او در بغداد معروف است وی در زمان خلفای عباسی زندگی میکرد ، از بزرگان زیادی کسب فیض نموده و به جایگاه شایسته معنوی و علمی نائل گردیده است ، وی در راه تلاش و رفیع شبه از عقاید مومنین ، حق بزرگی به گردن همه دارد ، از وی کتبی همچون : « کشف المحجه لثمره الحجه » ، « اقبال الاعمال » ، « الیقین » ، « المجتبی من دی المجتبی » ، « الطرّف » و ... به یادگار مانده است .

8 - ابن میثم بحرانی (689 - 601 ق)

کمال الدین میثم بن علی بن میثم البحرانی از فقها و متکلمین امامی است که در کوفه متولد و در حله ساکن بود ، نسب وی به میثم تمار می رسد ، از وی نیز آثار گرانبها در کلام به یادگار مانده که از آن جمله می توان « قواعد المرام فی علم الکلام » و « النجاه فی القیامه » می توان اشاره کرد .

9 - نصیر الطوسی (672 ق)

محمد بن حسن طوسی نابقه روزگار و افضل حکماء و متکلمین زمان خویش است ، او تلاش فراوانی در حفظ عقیده و جان شیعه نموده و آثار و برکات زیادی از خود بر جا گذاشت . رصد خانه مراغه از آثار او به تألیفات گران بهایی مانند : « تجرید الاعتقاد » که در اصول پنج گانه اعتقادی شیعه است . از خود به یادگار گذاشته است ، وی در سال 672 در روز غدیر دار فانی را وداع و در بقعه کاظمیه آرمید⁹ .

در قرن هشتم و نهم نیز مانند قرون گذشته مذهب شیعه شاهد ظهور بزرگانی هم چون شهید اول ، علامه حلی ، فخرالمحققین ، ابن فهد حلی و فاضل مقداد بوده است که در زمینه کلام می توان به آثار علامه حلی مانند : « شرح تجرید » ایشان بر تجرید اعتقاد خواجه نصیر و « کشف الیقین » و « نهج الحق » و « کشف الصدق » اشاره کرد و کتاب « منهاج الکرامه » کتابی است که به صورت نقد و بررسی عقاید اهل سنت نگاشته شده است .

قرن دهم و یازدهم هم شاهد ظهور بزرگانی هم چون ، مقدس اردبیلی ، ظهیر الدین همدانی و سلطان العلماء و بسیاری از علمای دیگر بوده است ولی آثار کلامی مهمی در این عصر منتشر شده است .

در قرن دوازدهم ، سیزدهم و چهاردهم نیز همانند قرون قبلی از اعتقادات شیعه ظهور کرده و تلاش های فراوانی را مبذول داشته و در مقابل هجده بیگانگان متحمل زحمات کثیری گردیده اند .

سید شرف الدین حسینی عاملی از علمای جبل العامل ، مؤلف کتاب های گرانسنگ « المراجعات » و « نص الاجتهاد » ، « الفصول المهمه فی تألیف الامه » و شیخ محمدرضا مظفر مؤلف

⁹ - نصیرالدین طوسی و محمد مدرس زنجان ، شرح تجرید ، انتشارات شکوری ، چاپ چهارم ، 1373 ، ص 25.

کتاب « عقائد الامامیه »؛ علامه امینی مؤلف مجموعه گرانقدر «الغدیر»، «سیرتنا و سنتنا»، «ایمان ابی طالب»؛ و محمد جواد معتیه از علمای جبل العامل لبنان دارای آثار پر بار «الشیعه فی المیزان»، «هذه هي الوهابية» و...؛ سید علی میلانی، دارای آثار فراوان و مهمتر از همه «نفحات الازهار» که در شرح «عبارات الانوار» میرحامد حسین نگاشته، سید محسن امین پدید آور کتاب «کشف الارتیاب»؛ جعفر سبحانی دارای آثار پر بار از جمله: «الهیات»، «الملل و النحل»، «فی ظلال التوحید»، «العقیده الاسلامیه» و... شیخ آصف محسنی مؤلف «صراط الحق» از متکلمین این قرون به شمار می آیند¹⁰.

نتیجه گیری :

هرتمدنی که مراحل رشد و بلوغ خود را طی می نماید آثار و ستون هایی از جمله کتاب و یا مکتب یا دانشگاه استوار می گردد ، تمدن و پیشرفت علوم اسلامی تا هجرت پیامبر و دعوت به اسلام و تشکیل حکومت اسلامی آغاز شد . آدمی در طول دوره زمانی خود به علوم اسلامی نیازمند است و هر دوره زمانی متصل به دوره قبل است و چه بسا در آینده با اتکا به علوم اسلامی قبل ، علوم های اسلامی جدید و متناسب با نیاز روز بشر پدید می آیند و آن به خاطر جامعیت و کلیت مکتب ناب اسلام و مذهب تشیع است.

منابع و مأخذ :

- 1 اصول الکافی ، محمد یعقوب کلینی ، جلد اول ، pdf .
- 2 هرتزی علم الهدی ، امامت و غیبت از دیدگاه علم کلام
(المقنع فی الغیبه) ، قم- مسجد جمکران ، 1375 .
- 3 حسن طارمی راد ، تاریخ فقه و فقها ، چاپ دوم ،
تهران ، دانشگاه پیام نور ، 1377 .
- 4 خصرالدین طوسی - محمدمدرس زنجانی ، شرح تجرید ،
انتشارات شکوری ، چاپ چهارم ، 1373 .

مقاله :

- 5 علی دودانی ، مقاله تأثیر قرآن مجید در پیدایش علوم
و فنون ، pdf .

سایت ها :

- 6 - [www . hawzah . net](http://www.hawzah.net)
- 7 - [farsi – shia . orj](http://farsi-shia.orj)